

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЖЫРАҰЫ ҚУРБАНБАЙ ТӘЖИБАЕВ АТҚАРҒАН ДӘСТАНЛАРДЫҢ СЮЖЕТ СИСТЕМАСЫ

Оразымбетова А.М.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710655>

Сюжет – дәстанларда сүүретленетуғын ўақыялардың, персонажлардың ис-хәрекетлериниң белгили бир тәртипке түскен дизими яки жыйнағы. Образлардың ис-хәрекетти арқалы дәстанның сюжети раўажланып отырады. Демек, эпослардың сюжети ўақыяда қатнасауғын қахарманлар мәселесине тиккелей байланыссы. Себеби, қахарманлар сюжет тийкарында хәрекет етеди. Онда ис-хәрекетлер хәм ўақыялар бир тәртипте, избе-из, басқышпа-басқыш раўажланады хәм табыссы, жеңисли аяқланады. Тийкарынан дәстанлардың сюжет системасы көркем-эстетикалық өзгешелик хәм идеялық бағыт пенен де тығыз байланыссы болып келеди.

Қурбанбай жыраў репертуары жоқарыда келтирилген сюжет системасы талапларына жуўап береді. Сонлықтан, биз оның репертуарының сюжет системасын үйрениў мақсетинде «Қырық қыз» дәстанын тийкар етип алыўды мақул деп есапладық. Себеби, бул эпостың көлеми кең, сюжети қызықлы хәм шийеленискен ўақыяларға қурылған. Буннан тысқары, ўақыялар, эпизодлар бир-бири менен жақсы байланыстырылған.

Дәстанда сүүретленген ўақыялар мазмуны, тематикасы жағынан тийкаргы үш бөлимнен турады:

1. Журынтазға байланыссы ўақыялар.
2. Гүлайымның Суртайшаға қарсы гүреси.

3. Алтынай менен Нәдирша жөниндеги ўақыялар [Сағитов:330]. Бирақ, дәстанның негизги сюжети Гүлайымның қалмақларға қарсы гүреси болады. Қалған еки бөлеги болса тийкаргы сюжет пенен тығыз байланыста емес. Себеби, жоқарыда келтирилген кейинги еки ўақыяны алып тасласақ та дәстанның композициялық дүзилесине, ўақыя мазмунына кері тәсирин тийгизбейди, тек ғана көлеми киширийеди. Демек, «Қырық қыз» дәстанының сюжети қоспалы болып, өз ишине бир неше сюжетлерди бириктирген көп сюжетли дәстан. Дәстанның өз ишине бир неше сюжетти бириктириўи, оның әйемги дәўирлерден (массагетлер, ноғайлы дәўири) из қалдырғанына дәлил болып есапланады. Демек, дәстанның сюжет композициясы (қурылысы) басқа дәстанларға қарағанда бираз қурамалы. Онда тек ғана избе-из емес параллел раўажланатуғын сюжетлер хәм қахарманлар образларын да көремиз. Мысалы, Гүлайым өз журты Саркопты

қалмақ ханы Суртайшадан қорғау үшін сапарға атланыу ғақыясы менен Арыслан хэм Алтынайдың өз журты Хорезмди Иран патшасы Нәдиршадан қорғау ғақыясын тилге алсақ болады. Сондай-ақ, дәстан сюжетинде ел деп еңиреген ерлердиң батырлық ислери, ямаса өз мухаббатына садақ болған ашықлардың тәғдири де толық жырланған. Әлбетте, жыраудан жазып алынған хэм көлеми жағынан киши болған басқа дәстанларында да «Қырық қыз» да ушырасатуғын сюжеттиң хәр қыйлы басқышларын белгилейтуғын элементлер, сюжеттиң айырым бөлеклери, тема хэм идеялардың болыуы тәбийий. Демек, жырау устазларынан үйренген дәстан жырлаудың дәстүрий усылларын өзиниң жыраушылық қәбилети менен интеграцияластыра алған. Бирақ, жырау басқа дәстанларында «Қырық қыз» дәстаны сыяқлы сюжеттиң барлық курам бөлеклерин, яғный мотив, деталь, эпизодларды өз ишине қамтый алмаған болыуы мүмкин. Усы көзқарастан бул мақаланы «Қырық қыз» дәстаны негизинде ашып бериуди макул көрдик.

Дәстан Аллаяр байдың мөкан хэм заманын сүүретлеу сюжетти менен басланады. Лекин, ғақыя эпизодлық характерде қысқа баянланады. Аллаярдың б улы хэм Гүлайым атлы бир қызы болады. Қыздың үлкейиуи дәстанда деталластырылып берилмейди. Бул қахарманның «бирден ер жетиу», «тез үлкейиу» мотиви менен байланысly. Және де барлық дәстанларда бас қахарманлардың мәрт, батыр, қарыулы, пидайы, ақыллы хэм сулыу болыуы сыяқлы өзгешеликлер сүүретленгени сыяқлы Гүлайым портрети де, батырлық образы да усылайынша тәрийипленеди.

Дәстан қахарманлары халықлық көзқарастан халықтың идеясына мууапық хәрекет етеди. «Қырық қыз» дәстанының бас қахарманы Гүлайымда да усындай жағдай көз алдымызда пайда болады. Ол енди ғана 14 жасқа толған болса да, атасынан Мийуалы атауын сорап алады. Бул жағдай дәстан қахарманының атасынан қала, ат, курал-жарақ сыяқлы керекли затларды сорау мотивине ылайық келеди. Атасы қыздың талабын хеш екиленбей қабыл етеди. Гүлайым қасына қырық қызды жыйнап, бул атауға отау курып хэм этирапына қорған салдырады. Бул сондай бир үлкен қала болып есапланады, тек ғана қапысының жасалыуына 1 жыл 4 ай ғақыт сарыпланады. Демек, дәстанларда қахарманлар менен байланысly ғақыялардың сүүретлениуинде гиперболаның қолланылыуы тәбийий жағдай болып табылады. Атауды гүлзарға айландырады. Гүлайым қырық қызына қылыш берип, оларды батырлыққа үйретеди. Бул батырлықты сүүретлейтуғын мотивлер арқалы дәстан бас қахарманының жауынгерлигин, оның ели, журтын душпанлардан қорғау үшін хәрекетлерин аңлатыу менен бирге, дәстанның халықлық идея менен сууғарылғанлығын көрсетеди. Дәстанның тийкарғы сюжетти

қалмақ ханы Суртайшаның Саркопқа хужим етип Гүлайымның атасын, ағаларын өлтирип, қаланы, халықты ұайран етиуі менен басланады. Усы ўақытта Мийўалы атаўындағы Гүлайымның жаўынгер қырық қызы ислеген оқ, оқ жай, найза, саўыт сыяқлы әскерий қурал-жарақлар менен тәмийинлеўи, аш қалған халықты бағда жетистирген өнимлери менен тойдырыўы, Гүлайым баслаған қырық қыздың әскерий шынығыўлар ислеп, урыс усылларын үйрениўи хәм урысқа таяр халатта жетип келиў эпизодларының сүўретлениўи басқа қахарманлық дәстанларда ушыраспайды. Фольклорист алым И.Сағитов «Дәстанның тийкарғы идеясы – халықтың өз Ыатнынының азатлығы хәм ғәрезсизлиги ушын сырт ел басқыншыларына қарсы гүресиўи болады. Геройлардың патриотизми, халықшыллығы басқа ҳеш бир дәстанда «Қырық қыз» дәстанындағыдай айқын, күшли жырланған емес» [Сағитов:311], – деп атап өтти. Демек, туўылған жерди қорғаў, елди жаў қолынан азат етиў темасы «Қырық қыз» дәстанының тийкарғы сюжетлик бағдары есапланады. Дәстан Гүлайымның Суртайшаны жеңиў ўақыясы менен жуўмақланады. Бул ўақыяның шешими.

Өмир қарама-қарсылықлардың гүреси хәм бул қарама-қарсылықлардың соқлығысыўынан ибарат: Жақсы-жаман, сулыў-усқынсыз, саўап-гүна, жақсы көриў-жаман көриў, әдиллик-әдилсизлик, зулымлық, мийрим-шәпәт, қуўаныш-қайғы, аз-көп, бар-жоқ хәм тағы басқа. Қахарманлық дәстанлар ўақыялардың қарама-қарсылығы хәм соқлығысыўына тийкарланған гүреслерден ибарат. Басқа дәстанлар сыяқлы Қурбанбай жыраў жырлаған дәстанларда да бас қахарманлардың душпанлары болады. Мысалы, Гүлайым-Суртайша, Сарбиназ-Нәдирша сыяқлы. «Алпамыс» дәстанында болса Алпамыс-Тайшыхан, Қаражан-Тайшыхан-Досмамбет, «Қаншайым» [5] дәстанында Қаншайым-Молла мүшкил киби. Усындай қарама-қарсылық дәстандағы ашықлық-мухаббат мәселесиниң сөз етилиўинде де ушырасады. Көпшилик Гүлайымға ашық болады. Булар арасында Гүлайымның теңи болмаған Журын, Әшир, Аманкул хәм Сәйеке де бар. «Қырық қыз» дәстанының биринши бөлими Гүлайым хәм жоқарыда аты келтирилген 4 адамның «мухаббат гүреси» формасындағы ўақыялардан ибарат. Бул «мухаббат гүреси» Журынның Сәйеке тәрәпиннен өлтирилиўи хәм Гүлайымның қыйын ўақыядан ақылы менен қутылыўы менен шешиледи. Дәстан атқарыўшысы Қурбанбай жыраў Гүлайымның тек ғана бул адамлар менен гүресин емес, атасының гәпин еки қылмаў, салт-дәстүрге қарсы шықпаў сыяқлы жәмийетлик қағыйдаларды орынлаў ушын басынан кеширген қыйыншылық хәм машақатларды да ўақыялардың ишине жайғастырады. Мысалы, шопан Журын Гүлайымға үйлениў ушын оның атасы Аллаярды алдайды. Алданғанын билмеген Аллаяр қызы Гүлайымға «Егер Журын менен турмыс курсаң өмиримниң ақырына

дейин сеннен разы боламан, қалғанын өзін билесең», – деп айтады. Буннан келип шығып Гүлайым атасын қапа қылмай, оның айтқанын қабыл етеди [7:41].

Жыраў ұақыяларды баянлаўда дәстан атқарыўдағы стилистикалық усыллардан пайдаланыўдан да шетте қалмайды. Хакыйқатында да, дәстан миллий халықлық өзгешеликлерин сақлаған халда берилиўи ушын бул стилистикалық усылларды өз ишине алыўы керек. Яғный, ұақыялардың баянланыўындағы «тил материалы» хэм оның қолланылыўы жүдә әҳмийетли. Басқаша айтқанда, Қурбанбай жыраў атқарған дәстанларда ұақыялардың қурылысы, баянланыўы «традициялық мотивлер» менен характерленеди [Сағитов:82-85]. Булардан, бириншиси, жыраўдан жазып алынған дәстанлардың экспозициясында ұақыялардың қайсы дәўирде, ямаса қайсы жерде болып өткенлигин сүүретлеў менен көринеди. Бул, әсиресе, «Бурынғы өткен заманда, сол заманның қәдиминде...» деп басланады. Мысалы:

«Қырық қыз» дәстанында:

Бурынғы өткен заманда,
Сол заманның қәдиминде,
Ата журты Түркистанда,
Саркоп деген калада,
Аз ноғайлы елатында [7:7].

«Алпамыс» дәстанында:

Ерте-ерте заманда,
Заманның ерте ўағында [6:265].

«Ер Зийўар» дәстанында:

Бурынғы өткен ўақтында,
Ноғайдың азлық шағында [2.9].

Усылайынша, ұақыяның оғада ерте дәўирлерде болып өткенлиги эпикалық планда сәўлеленип мекан хэм заман көринисиниң сүүретлениўи бираз айқынласады.

Және де, Қурбанбай жыраўға ғана тән қәлиплескен формулалық сөзлер ол атқарған дәстанларда жийи қолланылады. Бундай қатарлар ұақыялардың баянланыўына хызмет еткен «таярлық қатарлары» болып есапланады. Мысалы:

Қаным қызып, мен жылайман зар-зар,

Түркистанның ели болды маған тар,

Талап салып Қараханның елине,

Жаскелениң залым ханнан өш алар [3:103].

- Мен жылайман бир қудайға зар-зар,

**Қыслар болса үргин урып жаўар қар,
Бағ ишинде сайран еткен қырық қызым,
Аз да болса айтатуғын сөзим бар [7:8].**

**- Мен жылайман бир қудайға зар-зар,
Бул дүньяда көпти сықмар, пейли тар,
Едден шыққан еки бирдей жолдасым,
Аз да болса айтатуғын сөзим бар [7:12].**

**- Мен жылайман бир қудайға зар-зар,
Қыслар болса үргин үрип, жаўар қар,
Өлер болдым, Гүлайымдай перийзат,
Айтатуғын бир-еки аўыз сөзим бар [7:46].**

Ямаса, дәстан қахарманлары қыйыншылыққа түскенде олардың жағдайын қыс мәўсими хәм оның элементлери, яғный қар, муз, қара булт арқалы баянлаўы көринеди. Себеби, инсанның руўхый дүньясы менен тәбият ортасында параллел байланыс бар. Бизиңше, жыраў бул ҳалатты дәстандағы қосық қатарлары арқалы түсіндиреди.

**Қақ жарылған музыка,
Ыразы болып бийшара [7:41].**

**.... Қыстың күни қақ жарылған музымды,
Қыйланбай берейин хадал дузымды [7:48].**

**.... Қара жер қақ-қақ жарылып,
Соған ғана кирмеди [7:74].**

**.... Қапланып турған қара булт,
Қақ айрылып кеткендей [7:135].**

Сондай-ақ, ўақыялар баянланғанда қахарманлардың ашық кеўил хәм садалығы, басқалардың сөзине тез исенип, басының бәлеге қалыўы айырым ўақытларда «Батыр-аңқаў, ер-гөдек» сыяқлы сөз бенен жеткериледи: Бундай ашық кеўил образлар жыраў репертуарының сюжет системасының тийкарын курайды. Мысалы:

**Қулымсай куўқыл кеткен соң,
Батыр-аңқаў, ер-гөдек,
Инанды шуғыл сөзлерге [7:63].**

**... Ағам ерип көп душпанның тилине,
Сөйтип дақты сүрди қызыл гүлиме,
Айтқан ырас, «батыр-аңқаў, ер-гөдек»,**

Қарамастан кетти мына елине [7:78].

Мынаў мөрли қағазды,

Услатаман қолына,

Батыр-аңқаў, ер-гөдек,

Алып барар сәлемди [4:56].

Жуўмақлап айтқанда, Қурбанбай жыраў репертуарының сюжет системасын ең ири дәстанларынан болған «Қырық қыз», «Алпамыс» негизинде ашып бериўге хәрекет еттик. Сондай-ақ, жыраўдың барлық дәстанларына тән болған, ўақыяларды баянлаў усылын көрсететуғын мысалларды ол атқарған «Жәханша», «Ер Зийўар», «Жаскелен» дәстанларынан да келтирип өттик. Буннан тысқары, бир тәртипте, избе-из, басқышпа-басқыш ямаса параллел раўажланған хәм нәтийжели жуўмақланған ўақыяларды мысаллар тийкарында анықладық. Дәстанды сюжеттиң тийкары курам бөлеклери болған, яғный төмендегише:

а) ўақыяның басланыўы, экспозициясы хәм формулалық сөзлердиң қолланылыўы;

б) ўақыяның баянланыўы, раўажланыўы;

с) ўақыяның кульминациясы, тўйини;

д) ўақыя тўйининиң шешилиўи, жуўмақ;

сыяқлы композициялық қурылысы тийкарында анализ еттик.

Әдебиятлар:

1. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халықының қахарманлық эпосы. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1986. – Б. 352.
2. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 27-42-томлар, «Ер Зийўар» (27-том). Қурбанбай жыраў варианты. –Нөкис: “Илим”, 2011. – Б. 424.
3. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 43-56-томлар, «Жаскелен» (44-том), –Нөкис: “Илим”, 2012. – Б. 440.
4. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 43-56-томлар, «Жәханша» (43-том). Қурбанбай жыраў варианты. –Нөкис: “Илим”, 2012. – Б. 440.
5. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 14-26-томлар. «Қаншайым» (26-том). –Нөкис: “Илим”, 2010. –Б. 544.
6. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 1-8-томлар, «Алпамыс» (3-том). Қурбанбай жыраў варианты. –Нөкис: “Қарақалпақстан”, 2007. – Б. 756.
7. Қарақалпақ фольклоры. 100 томлық. 9-13-томлар, «Қырық қыз» (9-том). Қурбанбай жыраў варианты. –Ташкент: “Маънавият”, 2009. – Б. 536.